

Rács és toll

Börtönemlékek

Író a börtönben — börtön az irodalomban — börtönirodalom... Kávéval, tejjel, vérrel, rozsdátintával, dohánylével; cigarettapapírra, latrináról mentett újságfoslányra rótt sorok, melyekből utóbb kapcsolós-könyvek, díszkiadások, megkésített perújrafelvételek bizonyítékai lettek. Vagonablakon át szólnak eresztett többnyelvű cédulák, légerek, tömegsírok sárába tiport, barakkok, bányák, betonbunkerek és kazamaták romjai közt megtalált naplók, kiáltványok, himnuszok és vallásos ódák, rettentő átkok és reszketeg szépségű elégiák...

Tekintetem félve pásztáz könyvtáram polcain. Rémlík, mintha látnám a mindenkori rab írók roppant sorakozóját, hallanám egy képeletbeli irodalmi körletszemle vezényszavát: „Fogságban szerzett, fogságról szóló kötetek, kilépni!” A könyvek szabályos arcvonala egyszerre mintha felbomlana, sarkukkal mereven ágaskodva sorra dobbantanak elő a kiszóltott *corpusok* — különböző korok, hitek, gyötrelmek és megaláztatások századokon át őrzött testamentumai. „Vigyázz!” — süvölt a vezényszó. „Vigyázz, vigyázz, vigyázz...” — felelnek ők konok, visszahangzó suttogással: Szókratész és Boethius, Morus Tamás, Campanella, Villon és Savonarola, Avvakum, Casanova, Chénier, Dosztojevszkij, Verlaine, Wilde, Koestler, Semprun, Szolzsenyicin, Genet, Kazinczy, Tánácsics, Radnóti, Déry, Faludy és annyi más légiónyi rabtárs az eleven és halott klasszikusok örök fegyházfolyosóiról.

E kétféle — parancsoló és óvó — vigyázz ma is sűrűn váltogatja egymást. Ma sincs amnesztia, végső „szabadságolás”. Szellem és erőszak párharc — miként a fenti fegyenclista folytonos bővülése mutatja — korunkra se hagyott alább.

Filmjét alighanem ennek mementójaként szánta Nelson Pereira dos

Santos is, ki a neves brazil író, Graciliano Ramos memoárját dolgozta át *Börtönemlékek* címmel. Átdolgozta, igen, a szó tárgyias értelmében: elejétől végig, három évig tartó izzasztó aprómunkával, mint valamely állhatatos mester, ki vésőjével egy kőtömbre felrajzolt mintát próbál plasztikussá tenni. Munkája közben — ahogy egy nyilatkozatában elmondta — „az eredeti börtönnapló-jelleget megtartsa, kép és szöveg kapcsolatát megőrizze híven követve az író szigorú központosását”. (*Filmvilág*, 1986/5.) Dokumentaristákat megszégyenítő, tiszteletet érdemlő igyekezet — csak sajnálni lehet, hogy java-részt kárba vesztett. Nem ismerem az irodalmi mintát (Ramostól magyarul csupán két kisregény, az *Aszály* s az *Emberfarkas* jelent meg), nem tudhatom hát, lehetett volna-e másfajta filmet, más alakzatot, minőséget formálni belőle. Gyanítom, nemigen — éppen mert hiszek dos Santosnak, ki mértéktelen önmegtartóztatással véltézően pontos képet ad róla. Akárhogy is, tisztes kudarcról, egy megszokott műfaji kudarcnál többről van szó. Vizsgálni, mélyebb okait keresni talán nem lesz hiábavaló.

A vizsgálat, persze, beismerem: elkésett. Megelőzte az ítélet, mint ama „konceptciónak” becézett politikai perekben, hol a bírák a tényállás rögzítését bátran elmellőzhették. Ramos esetével, a film vázlatos szűzséjével illetet volna kezdenem, tudom, azzal, hogy a harmincas évek derekán a szélsőjobboldali Getulio kormány hatalomrajutásakor ártatlanul letartóztatnak egy magasrangú brazil közhivatalnokot (Ramos ekkor oktatásügyi igazgató volt), majd végighurcolnak a börtönök, fegyházak és munkatáborok különböző stációin. De mit mondanak a leírt és filmre vett életrajzi tények? A lényegről alig valamit, vagy éppenséggel semmit. Hiszen

a fogsággal nemcsak a rab, de története is bezárul, az *események* belülről kerülnek, s legfeljebb a lélek időnként félrebillentett „cirklijén” át követhetjük őket.

E szűk és nehezen filmezhető nézőpontot azonban dos Santos tudatosan elhárítja, minthogy filmje írója és főhőse azt maga sem kínálja. Ramos: „A kisszerű egyes szám első személyt kell használnom, de ígérem, hogy elrejtőzöm mögé, hogy jobban megfigyelhessem az embereket, és színre léptethessem másokat, akik ennek a történetnek igazi szereplői.” Dos Santos: „Tiszteletben tartottam az író szándékát, hogy az egyes szám első személy mögé rejtőzök, ezért a kamera leíró szerepet tölt be. Eltávolodik az elbeszélőtől és bemutatja, amit a könyvben előad. Megőrzi minden szereplő szabadságát és különállását.” Azaz: szemlélő marad, akár az író, aki noha a börtönnek maga is szenvedő alanya, azt mégis úgy tanulmányozza és regisztrálja feljegyzéseiben, mintha csak egy természet-tudományos megfigyelést folytatna.

Am ebből se külső, se belső történet nem fejlődhet. Marad a csupaszig helyzet, a szüntelen fenyegetett, meggyalázott és *kiellen élet* (*Vidas Secas*), (egy másik, dos Santos által szintén megfilmesített Ramos-regény címe ez) jőzan pokoljárása. Különös, hogy e két és fél órás, hosszúra nyúlott mozielőadás után a nézőben csupa állókép, időtlen szomorúságú pillanatok emlék rögzül. Az író térékeny, hivatalnokforma alakja: rabomobilban, pricesen, hajófenéken, vagy a baromfiudvar-szerűen elkerített „gyengélkedő” forró porában egy árnyékaltalan fa tövében. Ahogy némán szembenéz, társait figyel, vagy óegyiptomi írnochoz hasonló pózban naplóját jegyezgeti. Körötte zajlik a börtönélet: társai láznak, konspirálnak, marakodnak és kefélnek, a besúgók besúgnak, a smasszerek időnként félholtra rugdosnak egy besúgottat — de az összkép valahogy mindig áll, mereven, akár az Amazonas egy légifelvételen. Hisz a lényeg: az *állapot*, a történés csak rész, múltó esetlegesség, mint ahogy a folyam irdatlan medre befog, s futni hagy minden áramot.

E természeti párhuzam — mely a latin-amerikai folklórban és irodalomban oly sokszor felbukkan a sorszerű önmegadás, s az elpusztíthatatlan vitalitás kettős jelképeként — egyben híven tükrözi azt a szenvtelen, előítélet- és már-már értékmentes *naturalizmust*, mellyel a film a kényszerű összezárttság, társas magány és kiszolgáltatottság természetrajzát élénk tárja. E meghökentető, majd mindenre kiterjedő szemléletben fedezhető fel összes erénye és hibája, ettől lesz egyszerre kísértetiesen hiteles — és átélhetetlen.

A latin-amerikai kontinensen készült diktatúraellenes leleplező filmeknek nem csekély érdemük van abban, hogy az ép erkölcsi érzék,

„Léglónyi rabtárs az eleven és halott klasszikusok örök börtönfolyosóján”
(Carlos Vereza)

a szabadságvágy s a politikai tisztesség még nem veszett ki egészen a világból. Ezek a filmek nemzedékeken át éltették a reményt emberek százmillióiban, evidenciaként győzvének meg arról, hogy a demokratikus eszményekért, másokért, s a magunk becületéért olykor, ha elkerülhetetlen, vállalni kell a szenvedést, s hogy az effajta áldozat sosem hiábavaló. Most íme egy brazil börtönfilm, mely csupa szenvedés, csupa politika — mégsincs ethosza.

Pontosabban a főhősnek nincs, kőről azt se tudjuk igazából, kicsoda, miért is került fogságba. Körötte majd mindenki konspirál, együtt lélegez és liheg, frakciózástól pezseg az egész kaszárnya (rabsága első, még igencsak kémelő állomása): a cellákban marxista szeminariumok, orosz és angol nyelvleckék, szakszervezeti viták folynak, a bebörtönzött fiatal tisztek hazafias indulókat és verseket fújnak, esténként az egyik cellából megszólal „Moszkva” helyi rádióadása, mire egy felbőszült anarchista vad kukorékolásba kezd. E tarka társaságban csak egyvalami biztos: ha

valakit szóváltás közben lefasisztáznak, az menten a másik torkának esik.

Ramos, az író, értatlan és pártatlan. (Csak jóval szabadulása után lép be a kommunista pártba, de ezt nem a film, csupán életrajza árulja el róla.) Viselkedése, hovatartozása csak cáfolatokkal és fosztóképzőkkel írható körül. Nem „compagnero” és nem „camarade”, nincs köze se szervezethez, se mozgalomhoz, még barátokhoz, saját családjához se nagyon. Független, magányos és megvesztegethetetlen, mint arról egy letartóztatása előtti rövid jelenetben meggyőződhetünk: elutasítja a tőle protekciót kérő fasiszta csendőrpáncsnokot, ki néhány napra rá, a puccsot követően személyesen jön érte, hogy a börtönbe vigye. Fogságának, meghurcoltatásának úgyszólván az egyetlen, kézzelfogható oka, magyarázata. Ramos mégsem kérdezi mániákusan, mint egyik ellenszenves rabtársa, a kövér és gyáva, hangoskodó üzletember: „Miért vagyok én itt? Éppen én? Miért?” Figyel és jegyez, szenttelenül. Ez a dolga: csupán hivatását folytatja.

S ebben — ismerjük el — van némi elkötelezettség. Hiszen saját gyötrelmeit semmibe véve, naplóját azért írja, hogy társai szenvedéseit megörökítse, szabadulása után világgá kiáltsa. Ez az, ami kínjait elviselhetővé, sőt magát rabként is szabadabbá teszi. És ez az egyetlen dolog, mi által köze lehet még a világhoz, rabtársaihoz.

Furcsa és szinte érthetetlen, hogy a papírhoz, tollhoz, e fogságban fénytűző és egyben veszedelmes kiváltság-

hoz minvégig jussa van, bamba és feltehetően írástudatlan őrei csak akkor próbálják tőle elszedni, mikor szabadulása napján kihívóan közli velük: a börtönsziget embertelenségéről könyvet írt, s ezt odakinn meg fogja jelentetni. Am ekkor, a razzia elől társai laponként szétkapkodják a paksamétát, s rongyaik alá rejtik. (Ennek ellenére Ramos naplója, sajnos, elveszett, s az író azt csupán emlékezetére hagyatkozva tudta reprodukálni újra.)

Nem véletlen hát, hogy Ramos a börtönsolidaritást leginkább írástudói respektusán át ismerhette meg. A film kevés igazi jelenetéből — hiszen, mint mondtam, az inkább naplószerűen széttördezett állóképek sora — ezek a legemlékezetesebbek. Ahogy egy rabtárs bekönyörgi magát a naplóba, ahogy a tolvaj Gaucho páprát lop Ramosnak a börtönirodáról, s ördögi vigyorral tűri érte a verést, ahogy egy naiv kommunista szekta tagjai felkérlik az író, hogy javítsa át kiáltványuk nyelvtani hibáit, s a javítást mondatonként megszavazzák. De leginkább az az eset, mely az írástudók helytállásáról szóló összes felhangzós frázisnál beszédesebb: mikor az egyik rettegett szadista börtön-tiszt Ramost azzal környékezi meg, hogy írjon helyette köszöntőt az igazgató születésnapjára. Szomorúan ismerős reminiscencia. A zsarnok, az élet-halál ura szívfességre kéri áldozatát, s ettől egyszerre szánalmas, kiszzerű figura lesz. A tiszt, martalócait elbocsátva pihenjt vezényel a fogoly-nak, s félszeg kedélyeskedéssel előhozakodik a kéréssel. Nyugtalanul várja a választ. A néző is. Ösztönösen drukkol a fogolynak: tegye meg, bólintson rá, használja ki a pillanatnyi előnyt, hiszen életét mentheti vele. És akkor a fogoly — a magáról megfeledkezett nézőt is lehűtve — higgadt és csendes magyarázatba kezd. Elmondja, miért nem írhatja meg. Oly meggyőzően, hogy a fenevad szája tátva marad, szeme a jámbor átéléstől kiguvad, s mikor az író beszéde végén megfordítja a kérdést (Őn vajon megtenné-e az én helyzetemben?) kapásból elutasítja iménti kérését.

Az állatszeldítmés nehéz mesterség. Kivált, ha az ember fenevadakkal összezárvá kell gyakorolnia, s egybe sincs hozzá, mint a maga esze, bátorsága és lelkiismerete. Akad rá példa mégis, hogy nem reménytelen...

NÓVÉ BÉLA

Börtönmémlékek I—II. (Memórias do Carcere) — Brazil, 1984. Rendezte és Graciliano Ramos regénye nyomán írta: Nelson Pereira dos Santos. Kép: José Medeiros és Antonio Luiz Soares. Zene: Gottschalk, Noel Resa, Kid Pepe, André Filho, Joao do Vale, Demostemes Pires Viana és Alventino Cavalcante. Szereplők: Carlos Vereza (Graciliano Ramos), továbbá: Gloria Pires Jofre Soares, José Dumont, Nildo Parente, Wilson Grey. Gyártó: L. C. Barreto — Regina Films. *Feliratos.*